

DIFFERENSIAL TENGLAMALAR TARIXI

T.E.Azimova

Qo'qon Universiteti o'qituvchisi
azimovatoyibaxon@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2025-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2025-yil

Jurnal soni: 14

Maqola raqami: 62

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v14i.1179>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

differensiallash, tadqiqot, matematik tahlil, modellashtirish, matematik-fizika, dinamik tizimlar, fizik jarayonlar.

ANNOTATION / ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada differensial tenglamalarning matematik tahlilning asosiy sohasi sifatida rivojlanish tarixi yoritilgan. Unda XVII asrda Isaak Nyuton va Gotfrid Leybnitsning ishlamalari asosida paydo bo'igan differensial tenglamalar qanday qilib XVIII va XIX asrlarda Leonard Eyler, Karl Gustav Yakobi, va Fransua Jozef Furge kabi matematiklarning tadqiqotlari bilan yanada rivojlanganligi haqida so'z boradi. Matematik-fizika sohasidagi Maksell, Navier-Stokes, va Shryodinger tenglamalari bilan bog'liq qo'llanmalarga alohida e'tibor qaratilgan. XX asrda differensial tenglamalarning chiziqli bo'lmagan shakllari va kompyuter yordamida yechim usullarining rivojlanishi ularning fizik, biologik va iqtisodiy jarayonlarda qo'llanilishini kengaytirdi. Maqola differensial tenglamalarning fan va texnologiyadagi hozirgi va kelajakdagisi o'rnni ta'kidlab, bu sohaning ahamiyatini ochib beradi.

Kirish. Differensial tenglamalar nazariyasiga bunday e'tibor tasodifiy emas, chunki turli tipdag'i differensial tenglamalar matematik fizika, kimyo va boshqa sohalarning turli muhim muammollarida qo'llanilishi topilgan. Xususan, ular neft qatlamlari holatini o'rganishni matematik modellashtirishda, yer osti suvlarini filtrlashda, murakkab tuzilishga ega bo'lgan ob'ektda issiqlik va massani uzatishda, simlardagi elektr tebranishlarda, g'ovak muhit bilan o'ralgan kanalda suyuqlik harakatida, tebranish jarayonlarida, issiqlik o'tkazuvchanlikda, diffuziya, filtratsiya va boshqa hodisalarda katta ahamiyaga ega.

Differensial tenglamalar tushunchasi birinchi bor XVII asrda, differensial hisobning paydo bo'lishi bilan birga yuzaga kelgan. Ular Nyuton va Leybnits kabi buyuk olimlarning ishlari orqali shakllanib, keyinchalik Eyler, Lagranj, Laplas, Puasson kabi matematiklar tomonidan chuqur o'rganilgan va rivojlanitirilgan.

Ushbu maqolada differensial tenglamalarning tarixiy ildizlari, ularning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari, shuningdek, ularni rivojlantrishga hissa qo'shgan mashhur matematiklar faoliyatini haqida so'z yuritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Differensial tenglamalarning rivojlanish tarixi bo'yicha tadqiqotlar ko'plab tarixiy va zamonaviy manbalarga tayanadi. Isaak Nyuton va Gotfrid Leybnitsning XVII asrda yozilgan ishlarida differensial tenglamalarning asosiy tamoyillari keltirilgan. Nyutonning mexanika bo'yicha ishlari va Leybnitsning differensiallash hamda integralash usullari bu sohaga poydevor bo'ldi. Ularning ishlarini tahlil qilish orqali ushbu tenglamalarning dastlabki qo'llanilish sohalari o'rganilgan.

Leonard Eylerning ishlari: XVIII asrda Eyler tomonidan yozilgan ilmiy maqolalar differensial tenglamalarning nazariy asoslarini kengaytirgan. Uning qalamiga mansub "Differensial tenglamalar nazariysi" asari oddiy va qisman differensial tenglamalarni o'rganishdagi muhim qadam bo'ldi.

Fizika va matematik-fizika adabiyoti: XIX asrda Fransua Jozef Furge va Karl Gustav Yakobi kabi matematiklarning ilmiy ishlari issiqlik tarqalishi, elektromagnit to'lqinlar va dinamik tizimlar kabi jarayonlarni tushuntirishda differensial tenglamalarning rolini chiqurlashtirdi. Furge qatorlari va transformatsiyalari haqida ma'lumot beruvchi manbalar ushbu nazariyaning amaliy ahamiyatini ochib beradi.

Zamonaviy adabiyotlar: XX va XXI asrlarda chiziqli bo'lmagan differensial tenglamalar, xaos nazariysi va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha chop etilgan kitoblar va maqolalar bu sohani keng qamrab oladi. MATLAB va Mathematica kabi dasturlardan foydalanish bo'yicha qo'llanmalar differensial tenglamalarni zamonaviy texnologiyalarda qo'llash imkoniyatlarini yoritadi.

Ilmiy tadqiqot jurnallari: "Mathematical Reviews", "Physics Reports" kabi ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar differensial tenglamalarning zamonaviy nazariysi va ilovalari bo'yicha eng so'nggi ma'lumotlarni beradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadi, differensial tenglamalarning rivojlanishi tarixiy, nazariy va amaliy jihatdan uzviy bog'langan. Bu sohaga oid tadqiqotlar matematik tahlilning boshqa sohalari bilan chambarchas aloqador bo'lib, ularning ilm-fanga qo'shgan hissasi ulkan ahamiyatga ega.

Differensial tenglamalar matematik tahlilning muhim sohasi bo'lib, ularning rivojlanishi fan va texnologiyalarning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu maqolada differensial tenglamalarning paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari va hozirgi kundagi ahamiyati haqida so'z bormoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada differensial tenglamalar rivojlanishining tarixiy jarayoni bosqichma-bosqich tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi yondashuvlarni o'z ichiga oladi:

Tarixiy va nazariy manbalarni o'rganish: Differensial tenglamalar rivojiga hissa qo'shgan asosiy matematiklarning ishlari, jumladan, Isaak Nyuton, Gotfrid Leybnits, Leonard Eyler, Karl Gustav Yakobi, Fransua Jozef Furge kabi olimlarning ilmiy meroslari o'rganildi.

Ilmiy-teknik tahlil: Differensial tenglamalarning fizik jarayonlarni modellasshtirishdagi qo'llanilishi, jumladan, Maxwell tenglamalari: Elektr va magnit maydonlarining o'zaro ta'sirini tavsiflaydi. Ushbu tenglamalar elektromagnit to'lqinlar va ularning tarqalishini modellasshtirishda ishlatalidi, Navier-Stokes tenglamalari: Suyuq va gazli muhitlardi oqimlarni ifodalovchi tenglamalar bo'lib, ularning harakatini, qattiq jismalarga ta'sirini va harorat o'zgarishlarini o'rganish uchun qo'llaniladi, Schrodinger tenglamasi: Kvant mexanikasi doirasida zarrachalarning harakatini va ularning holat funksiyalarini aniqlash uchun ishlataladi. Bu tenglama zarrachalarning energiya darajalarini va ularning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishini modellashtiradi.

Rivojlanish dinamikasi: Tarixiy bosqichlar bo'yicha differensial tenglamalar nazariyasining kengayishi, XX asrda chiziqli bo'lmagan sistemalar va kompyuter yordamida yechim usullarining rivojlanishi, shuningdek, zamonaviy texnologiyalardagi ilovalari tahlil qilindi.

Amaliy qo'llanilishiga e'tibor qaratish: Matematik-fizika, iqtisodiyot, biologiya va boshqa fanlardagi differensial tenglamalarning ahamiyati va ular yordamida hal etilgan muammolar tahlil qilindi.

Ushbu metodologiya maqola mazmunini tizimli va izchil ravishda yoritisha imkon beradi.

Tadqiqot natijalari. Differensial tenglamalarning tushunchasi XVII asrda, matematik tahlilning rivojlanishi bilan bir vaqtida yuzaga keldi. Ushbu soha asoschilari orasida Isaak Nyuton va Gotfrid Leybnitsning ismlari alohida o'rinni egallaydi. Nyuton va Leybnits bir-biridan mustaqil ravishda differensiallash va integrallashni kashf etdilar, bu esa differensial tenglamalarni yaratish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Nyuton o'zining mexanika bo'yicha ishlamalarida differensial

tenglamalarni qo'lladi va ularni fizik hodisalarini modellashtirish uchun ishlatdi.¹

Differensial tenglamalar noma'lum funksiyalar, ularning turli tartibli hosilari va erkli o'zgaruvchilar ishtirot etgan tenglamalardir. Differensial tenglama nazariysi 17 – asr oxirida differensial va integral hisobning paydo bo'lishi bilan bir vaqtida rivojiana boshlagan. Differensial tenglama matematikada, ayniqsa, uning tatbiklarida juda katta ahamiyatga ega. Fizika, mexanika, iqtisodiyot, texnika va boshqa sohalarining turli masalalarini tekshirish differensial tenglamani yechishga olib keladi. Xususiy hosilari differensial tenglama, bu tenglamalarning oddiy differensial tenglamadan farqli muhim xususiyati shundan iboratki, ularning barcha yechimlari to'plami, ya'ni "umumi yechimi" ixtiyoriy o'zgarmaslariga emas, balki ixtiyoriy funksiyalarga bog'liq bo'ladi. Umuman, bu ixtiyoriy funksiyalarning soni differensial tenglamaning tartibiga teng. Ularning erkli o'zgaruvchilarini soni esa izlanayotgan yechim o'zgaruvchilarini sonidan bitta kam bo'ladi. Bir noma'lumli 1 – tartibli xususiy hosilari differensial tenglamani yechish oddiy differensial tenglama sistemasini yechishga olib keladi.

Tartibi birdan yuqori bo'lgan xususiy hosilari differensial tenglama nazariyasida Koshi masalasi bilan bir qatorda turli chegaraviy masalalar tekshiriladi. Differensial tenglama bitta o'zgaruvchi(argument)ga bog'liqbo'lsa oddiy differensial tenglama deb ataladi. Bir nechta o'zgaruvchiga bog'liq bo'lsa, xususiy hosilidifferensial tenglama deyildi. Differensial tenglamaning tartibi tenglamadagi hosilaneng eng yuqori tartibiga teng. Differensial tenglamaning darajasi - tenglamadagi eng yuqori tartibli hosila ko'tarilgan eng yuqori daraja.

1 tartibli differensial tenglamaning yechimi ma'lum oraliqda n-tartibga qadar hosilalariga ega bo'lgan funksiya bo'lib, uni tenglamaga almashtirish uni bir xillikka aylantiradi. Agar tenglama yechimga ega bo'lsa, u holda bitta emas, balki cheksiz to'plam; yechim faqat argumentga emas, balki bir yoki bir nechta ixtiyoriy konstantalar yoki funksiyalarga ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Agar tenglamaning yechimi noma'lum funksiya ko'rinishida olingen bo'lsa, u tenglamaning integrali deb ataladi. Differensial tenglamaga olib keladigan aniq masalani yechishda funksiyaga qo'yiladigan qo'shimcha shartlar boshlang'ich shartlar yoki chegaraviy shartlar deyildi.

Bunda yechim yagona bo'lishi mumkin. Ixtiyoriy konstantalarga bog'liq bo'lgan, soni tenglama tartibiga teng bo'lgan va yagona yechimga ega bo'ladigan har qanday boshlang'ich va chegaraviy shartlarni qanoatlantruvchi yechim tenglamaningumumiy yechim deyildi.

Differensial tenglamaning xususiy yechimi - bu ixtiyoriy konstantalarning ma'lum qiyatlari uchun umumiydan olinishi mumkin bo'lgan har qanday yechim. Boshlang'ich yechimga kiritilgan ixtiyoriy konstantalar boshlang'ich yoki chegara shartlaridan aniqlanadi. Differensial tenglamalarni Nyuton (1642-1727) kashf qilgan. Nyuton differensial tenglamalarni muhim deb hisoblagan va uni anagramma shaklida kodlagan. Uning ma'nosini zamonaviy tilda erkin tarzda quydagicha ifodalash mumkin: "tabiat qonunlari differensial tenglamalar bilan ifodalananadi". Nyutonning asosiy analitik yutug'i barcha turdag'i funksiyalarni darajali qatorlarga kengaytirish edi (Nyutonning ikkinchi, uzun anagrammasining ma'nosi shundan iboratki, har qanday tenglamani yechish uchun qatorni tenglamaga almashtirish va bir xil darajadagi hadlarni tenglashtirish kerak). Buyerda Nyutonning u tomonidan kashf etilgan binomial formulasi alohida ahamiyatga ega edi (albatta, nafaqat butun ko'rsatkichlar bilan, ular uchun, masalan, Viyet (1540-1603) formulani bilgan, balki, ayniqsa muhim bo'lgan, kasr va manfiy ko'rsatkichlar bilan ham). Nyuton barcha asosiy elementar funksiyalarni (ratsional, radikal, trigonometrik, ko'rsatkich va logarifm) "Teylor qatoriga" ajratdi. Bu uning antiderivativlar jadvali bilan birgalikda (zamonaviy tahlil darsliklari deyarli o'zgarmagan) unga, o'z so'zlarini bilan aytganda, har qanday raqamlarning maydonlarini "yarim chorak soat ichida" solishtirish imkonini berdi.

¹ The History Of Differential Forms From Clairaut To Poincaré By Victor J. Katz University Of The District Of Columbia Washington, D.C. 2020

Nyuton uning qator koeffitsientlari funksiyaning ketma-ket hosilalari bilan mutanosib ekanligini ta'kidladi, lekin bu haqda batafsil to'xtalmadi, chunki u tahilde barcha hisob-kitoblarni ko'p sonli raqamlar yordamida emas, balki qulayroq deb hisoblagan. Nyuton uchun ketma-ketlik koeffitsientlari va hosilalar o'ttasidagi bog'liqlik qator tuzish vositasidan ko'ra hosilalarni hisoblash vositasidir. Nyutonning eng muhim yutuqlaridan biri "Tabiiy falsafaning matematik asoslari"da ("Principia") matematik tahlil yordamisiz bayon etilgan Quyosh tizimi haqidagi nazariyasidir. Umuman olganda, Nyuton o'zining tahlili yordamida butun dunyo tortishish qonunini kashf etgan deb ishoniladi. Darhaqiqat, Nyuton (1680) faqat teskarri kvadrat qonuni bo'yicha tortishish sohasidagi orbitalarning elliptikligini isbotladi: bu qonunning o'zi Nyutonga Guk (1635-1703) tomonidan ko'satilgan va, ehtimol, bir qancha boshqa olimlar tomonidan taxmin qilingan.

Differensial tenglamalar bo'yicha 18-asrning juda ko'p asarlaridan Eyler (1707-1783) va Lagrange (1736-1813) asarları ajralib turadi. Bu ishlarda, birinchi navbatda, kichik tebranishlar nazariysi, natijada, differensial tenglamalarning chiziqli tizimlari nazariysi ishlab chiqilgan; Bu yo'lda chiziqli algebraning asosiy tushunchalari (n o'ichovli fazodagi o'z qiyatlari va vektorlari) paydo bo'ldi.

Chiziqli operatorning xarakterli tenglamasi uzoq vaqtidan beri dunyoviy deb ataladi, chunki ayanan shunday tenglamadan sayyora orbitalarning dunyoviy (yosha bog'liq, ya'ni yillik harakatga nisbatan sekin) buzilishlari Lagrangening kichik tebranishlar nazariyasiga ko'ra aniqlanadi. Nyutondan keyin Laplas va Lagranji, keyinroq Gauss (1777-1855) ham tebranish nazariysi usullarini ishlab chiqdi.

Radikallarda algebraik tenglamalarning yechilmasligi isbotlanganda, Liuvil (1809-1882) differensial tenglamalar uchun xuddi shunday nazariyani yaratib, bir qator tenglamalarni (xususan, ikkinchi darajali chiziqli tenglamalar kabi klassik tenglamalarni) elementar tenglamalarda yechish mumkin emasligini aniqladi. Keyinchalik Sofi Li (1842-1899), kvadraturadagi tenglamalarni integrallash masalasini tahlil qilib, diffeomorfizmlar guruhlarini (keyinchalik Lie guruhlari deb ataladi) batafsil o'rganish zarurati tug'idi - bu zamonaviy matematikaning eng samarali yo'nalishlaridan biri. Differensial tenglamalar nazariyasida paydo bo'lgan, ularning keyingi rivojlanishi butunlay boshqa savollar bilan chambarchas bog'liq edi (Li algebrasini Puasson (1781-1840) va ayniqsa Karl Gustav Jeykob Yakobi (1804-1851) ilgari ko'rib chiqqan).

XVIII asrda differensial tenglamalar matematik nazariyaning mustaqil sohasi sifatida shakllandi. Leonard Eyler bu sohada katta hissa qo'shdidi. U oddiy va qisman differensial tenglamalar uchun bir qancha umumiy yechim usullarini ishlab chiqdi. Shuningdek, Eyler differensial tenglamalarni geometriya, mexanika va fizikaga tadbiq etishda yangi yondashuvlarni joriy etdi.

XIX asrda differensial tenglamalar nazariysi yanada rivojlandi va u matematik analizning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Karl Gustav Yakobi va Sofi Jermen kabi matematiklar qisman differensial tenglamalar nazariyasiga sezilarli hissa qo'shdilar. Bu davrda dinamik tizimlari va fizik jarayonlarni modellashtirish uchun differensial tenglamalar keng qo'llanla boshlandi. Shuningdek, Fransua Jozef Fure o'zining issiqlik tarqalishi nazariyasida differensial tenglamalarni qo'llab, Fure qatorlari va Fure transformatsiyasi kabi kuchli vositalarni ishlab chiqdi. Ushbu yondashuvlар nafaqat matematikada, balki muhandislik va fizikada ham keng qo'llanildi.

Matematik-fizika va differensial tenglamalar. Matematik-fizika sohasida differensial tenglamalar alohida o'r'in tutadi. Ular ko'plab fizik jarayonlarni, jumladan, issiqlik o'tkazuvchanlik, elektromagnit to'lqinlar, suyuqliklar harakati va kvant mexanikasini modellashtirish uchun ishlataladi. Misol sifatida, Maksvell tenglamalari elektromagnit maydonlarni tavsiflash uchun qisman differensial tenglamalar tizimini taqdim etadi. Shuningdek, Navier-Stokes tenglamalari suyuqlik va gazlarning harakatini matematik modellashtirishda ishlataladi.²

Bundan tashqari, kvant mexanikasida Shryodinger tenglamasi kvant tizimlarining dinamikasini ifodalashda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu

² Tom Archibald, Craig Fraser, Ivor Grattan-Guinness. The History of Differential Equations, 1670-1950. 30 September 2005

tenglamalar matematik-fizikaning asosiy tamoyillarini aniqlashda yordam beradi va ko'plab ilmiy izlanishlarga turtki bo'ldi.

XX va XXI asr: ilovalar va kompyuter hisoblari. XX asrda differential tenglamalarning ilovalari keskin kengaydi. Chiziqli bo'lmagan differential tenglamalar, xaos nazariysi va matematik modellashtirish sohalarida muhim yutuqlarga erishildi. Shu davrda matematiklar faqat aniq yechimlarni izlash bilan cheklanmay, balki qiyosiy yechim usullarini ishlab chiqdilar.³

Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi differential tenglamalarning nazariyasida yangi bosqichni boshlab berdi. Endi murakkab va katta hajmli hisoblashlarni amalga oshirish imkoniyati paydo bo'ldi. MATLAB, Mathematica, Maple kabi dasturlar differential tenglamalarni modellashtirish va yechishda keng foydalaniлади.

Hozirgi kundagi ahamiyati. Hozirda differential tenglamalar fizika, kimyo, biologiya, iqtisodiyot va muhandislik kabi ko'plab fanlarda qo'llanimoqda. Ular atmosferadagi o'zgarishlarni modellashtirishdan tortib, iqtisodiy tizimlar barqarorligini tahlil qilishgacha bo'lgan keng ko'lamli masalalarni yechishda ishlatalidi.

Differential tenglamalar nafaqat matematik bilimlarni chuqurlashtirishga, balki yangi texnologiyalarni yaratishga ham asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, zamonaviy sun'iy intellekt va mashinani o'rganish algoritmlarida differential tenglamalardan foydalaniлади.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. George F. Simmons DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH APPLICATIONS AND HISTORICAL NOTES Third Edition by Taylor & Francis Group, LLC. 2017
2. Krishnachandran Vengallur. DIFFERENTIAL EQUATIONS: A HISTORICAL REFRESHER. Vidya Academy of Science & Technology December 2020
3. Tom Archibald, Craig Fraser, Ivor Grattan-Guinness. The History of Differential Equations, 1670–1950. 30 September 2005
4. THE HISTORY OF DIFFERENTIAL FORMS FROM CLAIRAUT TO POINCARé BY VICTOR J. KATZ UNIVERSITY OF THE DISTRICT OF COLUMBIA WASHINGTON, D.C. 2020
5. Otto, M., & Thornton, J. (2023). MATEMATIKANI O'QITISHDA QIYOSIY USULLAR VA O'QUV TEXNOLOGIYALARI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9, 241-244.
6. Azimova, T. E. (2024). MATEMATIKA FANINING IQTISODIYOTDAGI AHAMIYATI (HOSILANING TADBIQLI). Kokand University Research Base, 536-539.
7. Boltaev K. K., qizi Azimova T. E. Description of Real AW*-Factors of Type I //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2022. – T. 2. – № 2. – С. 413-421.
8. qizi Azimova, T. E. (2023). ECONOMIC DIRECTIONS IN TEACHING MATHEMATICS. Intent Research Scientific Journal, 2(4), 54-56

³ George F. Simmons DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH APPLICATIONS AND HISTORICAL NOTES Third Edition by Taylor & Francis Group, LLC. 2017

Xulosa va takliflar. Differential tenglamalar rivojlanish tarixi matematik tahlil va ilmiy izlanishlarning o'zaro aloqadorligini ko'rsatadi. Bu soha nafaqat matematik nazariya sifatida, balki amaliy masalalarni hal qilish vositasi sifatida ham o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda. Differential tenglamalar kelajakda ham fan va texnologiyalarning rivojlanishida muhim rol o'yynashi shubhasiz. Ushbu mavzu, matematikaning dastlabki davrlaridan tortib, zamonaviy ilmiy yutuqlargacha bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi.

Differential tenglamalarning asosiy g'oyalari Nyuton va Leybnits tomonidan integral va differential hisobni yaratish bilan boshlangan. Keyinchalik Eyler, Lagrange, Laplas kabi olimlar ushbu sohan rivojlanТИRIB, uning nazariya asoslarini ishlab chiqdilar va ko'plab amaliy masalalarga tatbiq etdilar.

Zamonaviy differential tenglamalar nazariyasi va ularning amaliy qo'llanilishi yangi ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalarning rivojlanishiga turtki bo'ldi. Ushbu soha fizika, kimyo, biologiya, iqtisodiyot, muhandislik va boshqa ko'plab sohalarda muhim o'rinn tutadi. Differential tenglamalar tarixi bizga nafaqat matematik yutuqlarni, balki insoniyat tafakkurining ilmiy rivojlanish bosqichlarini ham o'rgatadi. Shu sababli, ushbu sohaning rivojlanishini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham ahamiyatlidir.